

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПРОЗАСЫНДА ТИЛ ХӘМ СТИЛЬ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ**(А.Әбдиев шығармалары мысалында)****Мамбетниязова Муслима Сарсенбай қызы – еркин излениўши**muslimamambetniyazova@gmail.com*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими**Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты***ЯЗЫК И СТИЛЬ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ****(На примере произведений А.Абдиева)****Мамбетниязова Муслима Сарсенбаевна – самостоятельный соискатель***Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан**Каракалпакский научно-исследовательский гуманитарный институт***LANGUAGE AND STYLE FEATURES IN KARAKALPAK CHILDREN'S PROSE****(Example of A. Abdiyev's works)****Mambetniyazova Muslima Sarsenbaевна – independent researcher***Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan**Karakalpak Research Institute of Humanities*

Таянч сўзлар: болалар насри, тил, услуб, муаллиф образи, баёнчи, диалог, монолог, бадийлик, характер.

Резюме. Мақолада қарақалпоқ болалар насрида тил ва услуб хусусиятлари А.Абдиев асарлари мисолида таҳлил қилинади. Асарларда болалар психологиясига мос содда, образли тил қўлланиши, муаллиф образи ҳамда баёнчи воситалари ўрганилади. Диалог ва монологларнинг бадий функцияси ҳам кўриб чиқилади. Тадқиқот натижасида болалар насрининг тарбиявий ва эстетик аҳамияти асослаб берилади.

Ключевые слова: детская проза, язык, стиль, образ автора, рассказчик, диалог, монолог, художественность, характер.

Резюме. В статье анализируются языковые и стилистические особенности каракалпакской детской прозы на примере произведений А.Абдиева. Рассматриваются особенности авторского стиля, роль повествователя, а также использование диалога и монолога. Особое внимание уделяется соответствию языка детской психологии. Обосновывается воспитательное и эстетическое значение детской прозы.

Key words: children's prose, language, style, author's image, narrator, dialogue, monologue, artistry, character.

Summary. The article examines the linguistic and stylistic features of Karakalpak children's prose based on the works of A. Abdiyev. It analyzes the author's narrative techniques, the role of the narrator, and the use of dialogue and monologue. Special attention is paid to the adaptation of language to children's psychology. The study highlights the educational and aesthetic significance of children's prose.

Кирисиў. Каракалпақ балалар прозасы миллий әдебияттың әҳмийетли тараўы сыпатында жас әўладтың дүньяға көзқарасын қәлиплестириўде, олардың лингвистикалық хәм эстетикалық талғамын раўажландырыўда айрықша орын ийелейди. Әсиресе, балаларға арналған шығармаларда тил хәм стиль мәселеси тийкарғы көркем кураллардан бири болып есапланады. Себеби, автор баланың жас өзгешелигин, қабыллаў дәрежесин, психологиялық жағдайын есапка алып, тил бирликлерин таңлап қолланады. Усы көзқарастан, балалар прозасындағы тилдің әпиўайылығы, образлығы, экспрессивлиги хәм стильлик өзгешеликлерин илимий жақтан таллаў әҳмийетли мәселелерден бири есапланады.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Профессор Й.Солижанов: «Хәрбир шығарма шәртли түрде дәретиўшилиқ сананың жемиси. Бул сана өзине тән формада сөз өнери арқалы пайда болады хәм көп мәнииликти жүзеге шығарады» [7:12], – деген пикирлерди билдирген еди. Балалар прозасындағы персонажлардың характерлик өзгешелигин ашып бериўде, сюжеттиң қызықлы шығыўында хәм сондай-ақ, баянланып атырған ўақыяны оларға кеңирек түсиндириў мақсетинде қолланылатуғын компонентлердиң бири – автор сөзи болып табылады. «Дәретиўши қәлби, пикир-туйғылары, симпатия хәм антипатиялары ол дәреткен шығармаға синдириледі,

автор шығарманы дәретиўши субъект болыў менен бирге, шығармада сўўретленип атырған ўақыя-хәдийселерди, қатнасып атырған қахарманларды бир мақсет жолында шөлкемлестириўши, бириктириўши, өзи де белгили дәрежеде қатнасыўшы, яғный шығарма қурылысына киргизилген компонентлерден бири саналады» [4:109]. Яғный, шығарма авторы оның ишинде хәр қыйлы көринисте қатнасыўы нәтийжесинде оқыўшыға баянланған ўақыя-хәдийселерди хәм өз ой-пикирлерин тужырымлы жеткерип бериўге ериседи. Бул компоненттиң шығармада қолланылыўы, әсиресе, балалар прозасында әҳмийетлирек. Неге дегенде, жазыўшының алға сүрген идеясын тереңнен аңлаўда хәм пикир жүритиўде жәрдемши курал десек те болады. Бул ҳаққында илимпаз П.Нуржанов өзиниң мийнетинде: «...романның көркем қурылысындағы компонентлерди жайластырыўда, оларды орны орынларына қойыўда, көркем материалды шөлкемлестириўде автордың, оның жақын жәрдемши болған баянлаўшының (повествователь) елеспези ғана қатнасыўын абайлаймыз. Бул нәрсе сўўретленген дәўир ўақыяларын оқыўшының сол бир ҳалатында қабыллаўына зыян бермейди, ал, керисинше, автор идеясының дурыс түсинилиўине жағдай жаратады» [5:95], – деген пикирлерди билдирип өтеди.

Талқылаў хәм нәтийжелер. Белгили жазыўшы А.Әбдиев балаларға арналған прозалық шығарма-

ларында өзинің айтажақ идеясын көркем сәулендириуде баянлаушы хәм гүрриңши образынан, яғный, тийкаргы ўақыяларды кишкене баланың тили менен шебер баянлап барады. Мәселен, «Ақ қус» топламына кирген гүрриңлериндеги ўақыялар кишкене баланың тилинен баянланып, сюжеттиң исенимли шығыўына хәм балалардың қызығыўшылығын оятыўға унамлы тәсир жасағанын көрсетеди. Топламға кирген дәслепки «Ақ қус» гүрриңи 5-6 жас шамасындағы кишкене баланың тилинен баянланған. «Қарақалпақ гүрриңлериниң раўажланыўында тийкаргы сюжетлик мазмунды қызықлы хәдийселерди шебер баянлап беретугын гүрриңши образы айрықша көзге тасланады. Бул гейде автор болып, гейде өз алдына гүрриңши бир қарыя болып, гейде жазыўшының шеберлигине сай гүрриңши ана, яки сулыў келиншек, гөззал қыз, жәбирленген хаял, ямаса жас жигит азапланған нәресте болып, терең турмыслық хәдийселерди хағынан жарылып, бизиң алдымызға жайып салады» [3:102], – деген пикирлерди билдирип өтеди изертлеўши З.Ктайбекова. Солай екен, балалар прозасында тийкаргы субъект «бала» болғаннан соң «гүрриңши хәм баянлаушы образлары»нда балалар болыўы тәбийғый. Бул бағдарда жазыўшы А.Әбдиевтиң жоқарыда биз атап өткен топламындағы «Ақ қус», «Қызыл қошантай», «Шақмақланған ғарбызлар» гүрриңлериниң тийкаргы қахарманлары балалар болып, олар баянлаушы хәм гүрриңши сыпатында өзиниң басынан кеширген ўақыяларды сөз етеди. Ал, «Хеш қайсыңыздики емес», «Қысыныспа» гүрриңлериниң ўақыялары автор тилинен баянланып қызықлы бериледи. Әдебиятшы З.Бекбергенова: «Автор образы эстетикалық коммуникация саласында әдебий шығарманың дәретиўшиси есапланған реал инсан менен өз ара қарым-қатнаста болады. Деген менен, «автор образы» хәм «жазыўшы» бирдей түсиникти аңлатпайды, автор образы әдебий шығарма текстинде гүрриңши, баянлаушы хәм қахарман атынан баянлауда жүзеге шығатуғын көркем-эстетикалық категория есапланады» [2:134], – деген пикирлерди билдирип, «автор образы» ның бир неше түрлерин илимий жақтан келтирип өтеди. Яғный, автор образының гүрриңши ямаса баянлаушы тәризинде тәбийғый шығыўында әсиресе, шығарманың сюжетлик қурылысын, композициясын хәм ўақыяларды бир-бири менен байланыслы дүзиўи де жазыўшының шеберлиги белгили орын тутады.

А.Әбдиевтиң «Ақ қус», «Қызыл қошантай» гүрриңлеринде баянлаушы образы арқалы автор бала хәм үй хайўанлары (*ийт*, *қозы*) ортасындағы дослықты, садықлықты көркем сәулендирсе, ал «Шақмақланған ғарбызлар» гүрриңинде кишкене бала Полаттың тилинен жасы үлкенлердиң гәпин тыңламастан, өтирик сөйлеўдиң ақыбетлерди унамсыз хәдийселерге алып келетуғынлығы исенимли ашып бериледи. «Ақ қус» хәм «Қызыл қошантай» гүрриңлери мазмунлық хәм идея-тематикалық жақтан бир-бирине жакын келеди. Яғный, автор үй хайўанларына меҳрибаншылық етиў кереклигин, олар бизлердиң достымыз екенлигин кишкене балаларға уқтырмақшы болады. Сондай-ақ, жазыўшы күтилмеген жуўмақ арқалы оқыўшының нәзик кеўлине қозғаў салып, ойланыўға ийтермелейди:

«Сол ийтимизди бизлер менен мектепке «қатнап жүргенде» жолда машина қағып кетип, жақсы көретуғын жери-арбаның астында бир айдай жатты. Ақыры келеге келмеді...» [1:7], – деп ашшы гүрсиниў менен жуўмақлайды. Ал, «Қызыл қошантай» гүрриңинде: « – Кишкене бир қызыл қошқардың басы ғана батпақтан көринип атыр екен, – дегенде мениң көзимнен ериксиз жас пырт етип үзилип түскени еле есимде», – деген қатарларда жазыўшы кишкене баланың «қызыл қошантайы» хаққындағы суўық хабарды еситкендеги қайғылы, кеўил кеширмелерин шебер ашып бере алған. А.Әбдиев аты аталған еки гүрриңиниң соңында усылайынша жуўмақ жасайды. Бул арқалы ол балаларға: «Тәбият инәм еткен тилсиз дослармызды қадирлейик!», – демекши болады хәм буны кишкене баланың өзиниң тилинен, ишки кеўил кеширмелеринен өткерип көркем сәулендиреди.

Балалар прозасы балаларға арнап жазылғанлықтан автордың алға сүрген идеясы баланың тилинен берилсе, жазыўшы ойлаған максетине тез ериседи. Буның ушын, әлбетте, автордың балаларға болған симпатиясы жоқары болыўы тийис. Яғный, жазыўшы балаларша ойлауы, хәрекет етиўи, сөйлеўи хәм т.б. керек болады. Жазыўшы А.Әбдиевтиң дәретиўшилиги мине усы тәреплери менен де өзгешеленип турады. Жазыўшы еки гүрриңде де кишкене баланың кеўил призмасынан өткерип сүўретлеўлери арқалы шеберликке ерискен.

Жазыўшының «Шақмақланған ғарбызлар» гүрриңинде жазғы дем алысты аўылында өткерген Полат «ғарбызлар еле писпеди» деп атасының ескертиўине қарамастан түстен кейин хәмме дем алып атырған ўақытта атызға жол алады. Оның ғарбызлардың пискенин анықлау ушын олардың хәммесин шақмақлап жарып көриўи, хеш қайсысының писпегенин түсинип жеткеннен соң үйине қайтып барып қылмысын жасырыўы, кейинги дем алыс күнлери аўылға қайтадан барғанында өзиниң ислеген қыңыр иси себепли атызда бирде-бир ғарбыздың қалмауы сыяқлы унамсыз ўақыялар Полаттың тилинен оғада исенимли гүрриң етиледі. Әсиресе, атыздан өзи қәлегендей үлкен ғарбызды таўалмай хәр түрли ойларға берилген Полаттың ишки кеширмелери диалог хәм монологлардың жәрдеминде шебер ашып бериледи:

– «Жора, неге алмадың? Жемей, көрип-ақ, тойдың ба? Кел, ғарбыз жемесен, мынаны жейик. Атам берип жиберди. Полат пенен же, мазалы деп.

Бул сөзине ашыўым келип, жыным тырысып кетти. Өйткени өзлери бизлердиң келетуғынымызды билип үлкен-үлкен ғарбызларды үзип алып, жасырып таслаған, гүдилердиң арасына ма, қудай билсин. Сол айыбын және мениң киши болсамда үлкен ғарбызға өш екенимди биле тура қырсығына, «неге алмадың?», «қаўын жейик» дейди. Несин аласаң, бәри ийт түйнектей. Оннан не суў шығып жарыйды. Қаўын дегенди ғой, өлип қалғанда алмайман».

Шынында да, гиддиман ғарбызларды сайлап алып, ишин қырып суўын ишемен деген нийет пенен қаладан атасының аўылына келип атыздағы кишкене ғарбызларды көрип үмити пушқа шыққан баланың қыялынан «менен жасырып алып қойыпты» деген ой кешеди. «Қахарман сөзлериниң интонациясын «есите алған» оқыўшы олардың рухиятына кирип биледи, демек, шығармада сүўретленип атырған ўақыя-

хәдийселердин, қахарманлардың өз ара мүнәсибетлериниң тийкарын тереңнен аңлайды» [6:125]. Автор мине усы тәреплерин де есапка алып, баланың хақыйкый қыялын, кеширмелерин шебер ашып бере алған.

Жазыўшының «Хеш қайсыңыздики емес!» гүррини автор сөзи менен баянланған. Лекин, диалоглар арқалы кишкене баллардың тиллик өзгешеликлерин ашып беріўге хәрекет еткен:

– Аға, алма...

– Маған да...

– Болмайды. Уят болады.

– Болады-ғо, ата. – Мурат жол бойында тарбаяқлап жүрмей турып алды. Оған қосыла Асқар да сөзге түсинбей «алып бей» деп жылады. Ал, енди алып бермей көр [1:19]. Автор кишкене балаларды сөйлетиў арқалы сюжеттиң қызықты шығыўына хәм оқыўшының еки баланың жас өзгешелигин айырып, көз алдына елеслетиўи ушын усы эпизодты қолланған. Гүрринде «аспандағы қуяшты алып бер» деп, өз ара таласып атасына қыңырлық еткен балалардың ис-хәрекетлери исенимли сүўретленген. Бул қысқа гүрриң болыўына қарамастан, тәрбиялық әхмийети жүдә үлкен. Жазыўшы өзиниң айтажақ идеясын атаның тили менен былайынша жуўмақлайды:

« – Балаларым, Қуяшты болсын, Хаўаны, Суўды болсын, Әзийз Жерди...болсын, қулласы бундай пүткил адамзат ийгилигине жарайтуғын мүликлерди жеке адамның ийелеўине болмайды. Оларды сизлер де екинши рет «меники», «сеники» деп айтыўшы болмаң, жаман болады. Хәммениң теңдей пайдаланыўы керек. Усыны бәрқулла ядыңызда сақлаңлар, бола ма?...» [1:20]. Дидактикалық характерде дөретилген бул гүрринде автор баяны менен бирге кишкене қахарманлардың диалоглары шебер қолланылған.

«Персонажлардың сөзлерин индивидуалластырыў зәрурлиги көркем шығарма тилиндеги дифференсацияланыўды еле де арттырады. Себеби, шығармадағы хәрбир персонаждың сөзи оның характерлик өзгешеликлерине, дүнья қарасына, орталығына, руўхый сәўлеси, мәдений-руўхый дәрежеси сыяқты тәреплерине муўапық болыўы керек» [6:127]. Бул, әсиресе, балалар шығармаларына тән қәсийет есапланады.. Себеби, қахарманлардың сөзлери, монолог хәм диалоглары арқалы олардың характерлик

өзгешеликлери ашып берилиў менен балалардың басқа адамлардың минез-қулқындағы хәр түрли өзгешеликлерди өзлиестирип алыўына үлкен тәсир көрсетеди.

Дидактикалық усылда жазылған «Қысыныспа» гүрриниң сюжетинде дүньядағы ең әзийз нәрсе «нан»ды қәдирлеў идеясы алға сүриледі. Гүрринде нанның қәдирине жетпеген Жаңабай образы менен атасының ақылын алған Омар образы өз ара контраст қойып сүўретленеді. Бул гүрриндеги дыққатты тартатуғын нәрсе – кишкене баланың емес, ал керисинше, жасы үлкен адамның нанға болған хұрметсизлиги болып табылады. Бундай сүўретлеў усылынан жазыўшы шығарманың идеясын еле де тереңлестириў хәм оқыўшының да тез уғып алыўы ушын қолланған хәм жақсы нәтийжеге ерискен. Мектеп асханасында нанға аўзын сүртип тарелкаға таслаған завхоз Жаңабайдың бундай жарамсыз хәрекетлерин гүзетип отырған Омар хәм Әлимбаилар жеркенип хәм ғәзепленип болған ўақыяны басқа жораларына айтып береді. Хәттеки, олар Жаңабайдан ғәзепленип, сәлемлеспейди. Гүрриң жуўмағында Жаңабай қылған исинен пұшайман болып, балалардан кеширим сорады. Авторлық баянлаў усылында жазылған бул шығарманың идея-тематикасы – дидактикалық ой-пикирлерге барып ушласады. Гүрринде айырым ўақытлары жасы үлкенлер де алжасып, бала арқалы қайта тәрбияланатуғынлығын, нанымызға болған хұрметсизлик басқа жаман иллетлерди де келтирип шығаратуғынлығын жазыўшы шебер ашып берген.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтатуғын болсақ, балалар прозасында тийкарынан «бала» хәм «автор» образлары жетекшиликти етеді. Ыақыяларды баянлаў, гүрринши хәм баянлаўшы тәрепинен алып барылса да, оның тийкарында автордың өзиниң жәмийетке хәм қахарманларға деген қатнасы, дидактикалық ой-пикирлери хәм идеясы айқын сезилип турады.

Сондай-ақ, диалог хәм монологлардың функционал жүклемеси персонажлардың характерли өзгешеликлерин, руўхый кеширмелерин хәм өз ара мүнәсибетлерин ашыўда әхмийетли роль атқарады. А.Әбдиев шығармаларында тил қуралларының мақсетли хәм системалы қолланылыўы автордың дидактикалық хәм эстетикалық идеяларын тәсиршең түрде әмелге асырыўға хызмет етеді.

Әдебиятлар

1. Әбдиев А. Аққус. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.
2. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. Филол. илимлери док-ры дисс. – Нөкис: 2017.
3. Ктайбекова З. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ гүрринлериниң поэтикасы. Филол. илимлери бойынша философия док-ры PhD дисс. – Нөкис, 2021.
4. Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадийи услуб, автор образи. Автор образи ҳақида. – Тошкент: «Фан», 1981.
5. Нуржанов П. Көркем прозаның баянлаў усылы хәм оны изертлеўдиң айырым теориялық мәселелери. // Әмийдәрә. – Нөкис: 2002, № 5, 95-б.
6. Қурунов Д. Адабийәтшуносликка кириш. – Тошкент: Абдулла Қадирий номидаги Халқ мероси нашриәти, 2004.
7. Солижанов Й. Нутқ ва услуб. – Тошкент: «Чўлпон», 2002.